

کتاب‌شناسی خاندان بستانی

دکتر عزت ملا ابراهیمی

دانشیار دانشگاه تهران

هدف: در این پژوهش به معرفی خاندان بستانی پرداخته شده است. این خاندان در پیشبرد شکوفایی نهضت ادبی لبنان نقش به‌سزایی داشته‌اند. آنان هر یک به نوبه خود در راه احیای میراث فرهنگی، تمدن و اندیشه کهن عربی و نیز تربیت نسل نوپای لبنانی کوشیده‌اند. بستانی‌ها به عنوان سلسله جنبان ادبای معاصر همواره با تألیف، تدوین، ترجمه و تدریس، خدمات ارزنده‌ای به جهان عرب عرضه کرده‌اند. چندان که در دوره‌ای کمتر از صد سال چهره‌های درخشانی در آسمان علم و ادب و دین و فرهنگ از میان آنان برخاسته است.

روش: در این پژوهش از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

یافته‌ها: روشن‌سازی تأثیرات این خانواده بر ادبیات عرب و معرفی برخی از مهم‌ترین مشاهیر آنها نظیر: امیل مرشد، پطرس بن بولس، پطرس بن سلیمان، پطرس بن یوسف، سلیم بن پطرس، سلیمان بن خطار، عبدالله بن میخائیل، فرید افرام، فؤاد افرام، کرم سلیمان، ودیع فارس، یوسف بن توما، یوسف بن ظاهر، از یافته‌های این مقاله است.

واژه‌های کلیدی: بستانی. دائرة المعارف بستانی. لبنان. ادبیات عرب. نهضت عربی لبنان.

مقدمه

خاندان بستانی از اسلاف پادشاهان غسانی شام بودند که نخستین خاستگاه آنان در جبله از توابع لازقیه شام قرار داشت. بعدها به شمال لبنان کوچ کردند و در روستای بقرقوشا سکنی گزیدند. اشتغال نیای بزرگ آنان به کشاورزی و پرورش باغ‌هایی سبز و خرم سبب شد تا به «بستانی» شهرت یابند. در ۱۵۶۰ میلادی به سبب بروز کشمکش‌هایی در شمال لبنان برخی از افراد این خاندان در دیر القمر رحل اقامت افکندند. گویا رونق تجارت آنجا و نیز حمایت همه جانبه امیر فخرالدین ثانی از مسیحیان، بستانی‌ها را به این نقل و انتقال واداشت. به تدریج نوادگان این خاندان پر زاد و ولد در دیگر نواحی لبنان چون دبیه، بکشتین، دلهمیه، غادیر، جونیه، کسروان و مناطق ساحلی بیروت پراکنده شدند.

خاندان بستانی که از پیش‌کسوتان نهضت ادبی معاصر عرب به شمار می‌روند، هر یک به نوبه خود در راه احیای میراث فرهنگی، تمدن، اندیشه کهن عربی و نیز تربیت نسل نوپای لبنانی کوشیدند. آنان همواره با تالیف، تدوین، ترجمه و تدریس خدمات ارزنده‌ای به جهان عرب عرضه داشتند. بستانی‌ها که خود با زبان‌های اروپایی، دانش و تمدن غربی آشنا بودند، مروجان فرهنگ غرب در مشرق زمین گشتند. برخی به عنوان کشیش، بازرگان و کارمند کنسولگری یا شرکت‌های تجاری خارجی با اروپایی‌ها تماس برقرار کردند و شماری از آنان در پرتو فعالیت‌های مدارس مبلغان مذهبی زبان‌های اروپایی را آموختند. بدین طریق افق‌های تازه‌ای برای اشتغال به معلمی یا مترجمی به روی خود گشودند.

از آن پس، بستانی‌ها با تاسیس انجمن‌ها، مراکز علمی و ادبی برای آشنایی جوانان عرب با علوم و فنون روز و اطلاع از دستاوردهای فکری اروپا کوشیدند. تدوین نخستین دایره‌المعارف زبان عربی به همت آنان، راه پیوند میان دو اندیشه و تمدن شرق و غرب را بیش از گذشته هموار ساخت. از تاریخ تالیف دایره‌المعارف کهن پطرس بستانی تا زمان انتشار دایره‌المعارف امروزی فواد افرام بستانی دوره صد ساله‌ای سپری شده، که طیف وسیعی از فعالیت‌های این خاندان

را در حوزه فرهنگ عمومی در بر می‌گیرد. مقایسه‌ای دقیق میان نویسندگان این دو نسل و روش‌های پژوهشی آنان نشان می‌دهد که بستانی‌ها برای دستیابی به دانش مغرب زمین و بهره‌گیری از شیوه‌های نوین آن، راهی بس دراز پیموده‌اند.

نخستین مجلد دایره‌المعارف بستانی که منشاء گشوده شدن ابواب زبان عربی به روی جهان و نیز درهای فرهنگ امروزی جهان به ساحت موضوعات عربی و اسلامی شد، در ۱۸۷۶ به پایان آمد و تا ۱۸۸۳ میلادی هفت مجلد آن به چاپ رسید. با درگذشت پطرس بستانی، آهنگ انتشار آن کندی گرفت. هرچند به یاری فرزندان و خویشاوندان وی چهار جلد دیگر به آن افزوده شد، اما تدوین آن پس از انتشار جلد یازدهم دچار وقفه گشت و هرگز به پایان نرسید. با این حال دایره‌المعارف بستانی به رغم ناتمام بودنش تا کنون کامل‌ترین اثر عربی از این نوع به شمار می‌آید. اقبال خوانندگان به آن از محدوده جهان عرب فراتر رفت و به کشورهای نیز که با زبان عربی آشنایی نسبی داشتند، رسید.

خاندان بستانی نه تنها در راه گسترش آفاق علم و اندیشه کوشیدند، بلکه برای زدودن ریشه‌های تفرقه و نفاق از هیچ کوششی دریغ نورزیدند. مفاهیم وطن پرستی، آزادی‌خواهی، وفاق ملی، وحدت ادیان، آموزش زنان و حفظ حقوق آنان برای نخستین بار به همت روشنفکران این خانواده در جامعه لبنان راه یافت. تاسیس نخستین مدرسه ملی که بعدها هسته مرکزی دانشگاه لبنان شد، گامی مؤثر در راه زدودن اختلافات طایفه‌ای و دینی بود. این مدرسه که تنها با هدف ارتقای سطح علمی و آشنایی با دانش و فناوری نوین فعالیت می‌کرد، به موفقیت‌های چشمگیری دست یافت. چندان‌که برخی از دانش‌آموختگان آن بعدها از چهره‌های درخشان عرصه‌های علم و ادب گشتند.

نخستین مجلات عربی به همت خاندان بستانی بنیاد نهاده شد، که پدیده‌هایی نوظهور در جهان عرب به شمار می‌رفتند. بستانی‌ها در نشریات خود به مضامین متداول در مطبوعات غربی و درج مسائل اخلاقی و اجتماعی اهتمام می‌ورزیدند، که پیش‌تر در مطبوعات عرب سابقه نداشت. نشریات آنان در زمره پیشرفته‌ترین، پرتیراژترین و معتبرترین مطبوعات روز قرار داشتند و منادیان اصلاح طلبی و

بیداری ملی در جهان عرب به شمار می‌رفتند. بستانی‌ها کوشیدند تا نثر نوینی را در نوشتارهای خود ابداع کنند و بدان وسیله مفاهیم و اندیشه‌های نو را در قالبی دلنشین، ساده و روان به مخاطبان خود القاء سازند. چه، به اعتقاد آنان به‌کارگیری تعابیری ساده و در عین حال صحیح و متین راه دستیابی عامه مردم را به دانش عربی هموار می‌سازد. این نوگرایی که دامنه آن به شیوه‌های آموزشی و کتب درسی نیز کشیده شد، از یک‌سو به گسترش همه‌جانبه زبان عربی انجامید و از سوی دیگر بستانی‌ها را در مقابله با سیاست ترک‌سازی عثمانی موفق ساخت.

خاندان بستانی در میان معاصران خود حکم کانون نخستین گروه روشنفکران جهان عرب را پیدا کردند. این گروه از نظر اجتماعی پویا و یکسره وقف بحث و نشر آراء و افکار بود و با چیره‌دستی کوشید تا در وضع موجود تحولی نوین پدید آورد. انکار کلیسای مارونی و قبول مذهب پروتستان توسط پطرس بستانی نخستین گام در این راستا به شمار می‌آمد. چه، در جامعه‌ای مبتنی بر تابعیت مذهبی، پروتستان شدن به معنی آن بود که فرد هر چه بیشتر به اظهار حق و پیروی از عقل و وجدان خویش روی آورده است. برخی از افراد این خاندان چون سلیم و فؤاد طلیعه‌دار داستان‌سرایان نوین عرب بودند. آنان میراث کهن عربی را اساس کار خود قرار دادند و به نوآوری دست زدند. نظم و نثر را با هم درآمیختند، اسلوب بیانی را با انواع استعارات و تشبیهات آراستند و همچون سلیمان، ناقدانی برجسته بودند که به همت آنان معیار و چهارچوب نقد نوین ادبی ابداع شد. سلیمان را همچنین پایه‌گذار ادبیات تطبیقی شمرده‌اند. راهی که او در ترجمه «ایلیاد» فرا روی نویسندگان گشود، بعدها به رواج کاربرد نمادین اساطیر یونانی در ادب عربی انجامید. به رغم آنکه مقدمه «ایلیاد» در تعدد اغراض، فواید بی‌شمار و ارزش ادبی بی‌شبهت به مقدمه ابن خلدون نیست، اما نویسنده آن به همه موفقیتی که لایقش بود دست نیافت. دیگر افراد این خاندان نظیر ودیع کوشیدند تا با ترجمه آثار ادبی مشهور جهان از زبان فارسی و هندی آنها را جاودان سازند.

پس از دوران کارهای تحقیقی پردامنه، نوبت به تالیف لغت‌نامه‌ها و

فرهنگ‌های عربی رسید. بستانی‌ها با تالیفاتی چون «قطر المحيط»، «محیط المحيط»، «البستان»، «الوافی» و «فاکله البستان» در این زمینه پیش‌قدم شدند. آنان واژه‌نامه‌های کهن را اساس کار خود قرار دادند و آن را با فرهنگ‌های معاصر درآمیختند. توجه به حرف صامت آغازین ریشه کلمات، شرح مفردات با استشهاد به آیات قرآنی، احادیث نبوی، شعر، مثل عربی، ذکر اصطلاحات تخصصی، بیان واژه‌های دخیل و عامیانه از عمده‌ترین ویژگی این قاموس‌های لغوی بود.

به رغم آنکه در دوره‌ای کمتر از صد سال، چهره‌های درخشانی در عرصه علم، ادب، سیاست، دین، فرهنگ و قضاوت از میان خاندان بستانی برخاسته‌اند، به جهت اختصار تنها به ذکر نام چند تن از مشاهیر بستانی که صاحب تالیفاتی بوده‌اند، اکتفا می‌کنیم. گفتنی است که این نام‌ها بر اساس الفبا تنظیم شده‌اند:

۱. امیل مرشد (۱۹۰۷-۱۳ مارس ۱۹۶۳)

ادیب، اقتصاددان، متولد روستای کرم الحنش از توابع جزین که تحصیلات عالی را در آمریکا سپری کرد.

آثار: الأخبار الأخيرة، روزنامه‌ای سیاسی، اقتصادی، خبری؛ البترول معطیات إقتصادية ام عنصر سیاسی (مقاله‌ای در مجله الندوة البنانية، ۱۹۶۱)؛ الجامعة العربية والحاجة الى التعاون الاقتصادي (مقاله‌ای در المستمع العربي، ۱۹۴۵)؛ ردّ علی اتهامات محمد التابعی (بیروت، بی‌تا)؛ الرسالة المخلصیه (بیروت، ۱۹۶۱)؛ زحف الصهيونية فی العروبه (بیروت، ۱۹۶۲)؛ شکوک و دینامیت: الشرق الاوسط اليوم (به زبان انگلیسی چاپ لندن، ۱۹۵۸)؛ لبنان و العالم العربي (مقاله‌ای در الندوة اللبنانية، ۱۹۵۲)؛ نفطنا العربي شراكة حقيقية بين العرب و الغرب (مقاله‌ای در الاقتصاد اللبناني، ۱۹۶۲).

۲. پطرس بن بولس (نوامبر ۱۸۱۹- مه ۱۸۸۳)

ادیب، نویسنده، روزنامه نگار، لغت نویس و مترجم. متولد دبیه، تحصیل کرده مدرسه عین ورفه که ده سال در آنجا علوم متداول و زبان‌های سریانی، لاتینی،

ایتالیایی و انگلیسی را آموخت. مترجم کنسولگری آمریکا، صاحب امتیاز نشریه‌های نفیر سوریا، الجنان، الجنه، الجنینه، مؤلف دایره‌المعارف و لغت‌نامه محیط المحيط، مؤسس مدرسه ملی و چندین انجمن خیریه، دینی، علمی، ادبی، عضو جمعیت علمی سوریه و مجمع علمی شرق.

آثار: الآداب العرب (بیروت، ۱۸۵۹)؛ تصحیح أخبار الأعیان فی تاریخ لبنان (بیروت، ۱۸۵۹)؛ اعمال الجمعیه السوریة (بیروت، ۱۸۵۲)؛ ترجمه الباب المفتوح (بیروت، ۱۸۴۳)؛ بلوغ الأرب فی نحو العرب؛ ترجمه تاریخ الإصلاح و تاریخ الفداء (بیروت، بی تا)؛ تاریخ ناپلیون الأول امپراطور فرنسا (بیروت، ۱۸۶۸)؛ التحفة البستانیة فی الأسفار الکرزیه (بیروت، ۱۸۶۱)؛ تعلیم النساء (بیروت، ۱۸۴۹)؛ همکاری در ترجمه تورات (بیروت، ۱۸۴۷)؛ خطاب فی الهیئة الاجتماعیة و المقابلة بین العوائد العربیة و الإفرنجیه (بیروت، ۱۸۶۹)؛ دائرة المعارف در شش مجلد (بیروت، ۱۸۷۶)؛ تصحیح دیوان ابن سهل (بیروت، بی تا)؛ تصحیح دیوان متنبی (بیروت، ۱۸۶۰)؛ روضة التاجر فی مبادئ مسک الدفاتر (بیروت، ۱۸۵۱)؛ قصة أسعد شدياق (بیروت، ۱۸۶۰)؛ قطر المحيط (بیروت، ۱۸۶۷)؛ كشف الحجاب فی علم الحساب (بیروت، ۱۸۴۸)؛ الکوثر (بیروت، ۱۸۷۴)؛ محیط المحيط در دو مجلد (بیروت، ۱۸۶۷)؛ مصباح الحاسب (بیروت، ۱۸۶۴)؛ مصباح الطالب فی بحث المطالب (بیروت، ۱۸۵۴)؛ مفتاح المصباح فی اصول الصرف و النحو (بیروت، ۱۸۶۲).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 کتابخانه مرکزی
 تهران

۳. پطرس بن سلیمان (۱۸۹۸-۱۵ ژوئن ۱۹۶۹) ادیب، نویسنده، روزنامه نگار، متولد دیر القمر و تحصیل کرده بیروت، صاحب امتیاز هفته‌نامه ادبی - اجتماعی البیان.

آثار: أدباء العرب (بیروت، چاپ سال‌های ۱۹۳۱ تا ۱۹۳۷ در سه جلد)؛ تصحیح التوابع و الزوابع از ابن شهید اندلسی (بیروت، ۱۹۵۱)؛ رسائل اخوان الصفا (بیروت، دار صادر)؛ الشعراء الفرسان (بیروت، بی تا)؛ تصحیح لسان العرب

از ابن منظور در ۶۲ مجلد (بیروت، دار صادر)؛ معارک العرب فی الأندلس (بیروت، ۱۹۴۴)؛ معارک العرب فی الشرق و الغرب (بیروت، ۱۹۴۴)؛ تصحیح معجم البلدان از یاقوت حموی (بیروت، دار صادر)؛ مناهل الأدب العربی (بیروت، ۱۹۴۹)؛ منتقیات أدباء العرب فی الأعصر العباسیة (بیروت، ۱۹۴۸).

۴. پطرس بن یوسف (۱۸۷۶-۱۹۳۳)

کشیش، ادیب، شاعر، متولد دیر القمر، تحصیل کرده در مدرسه مبلغان مذهبی، که پس از تحصیل به تدریس در مدارس مسیحی اشتغال ورزید.
آثار: آداب المراسله (بیروت، ۱۹۱۲)؛ داوود الملک (بیروت، ۱۹۰۶)؛ الرسائل العصریه (بیروت، ۱۹۱۰)؛ جواهر الادب در شش جلد (بیروت، بی تا)؛ السنابل (بیروت، ۱۹۷۲)؛ الفتاة الفرنسیه (بیروت، ۱۹۳۸)؛ مقدمة البستان (بیروت، بی تا).

۵. سلیم بن پطرس (۲۸ دسامبر ۱۸۴۸-۱۳ سپتامبر ۱۸۸۴)

ادیب، داستان‌پرداز و روزنامه نگار. او متولد عبیه و تحصیل کرده مدرسه ملی بیروت بود و به زبانهای ترکی، انگلیسی و فرانسه تسلط داشت. مترجمی کنسولگری آمریکا، عضویت در جمعیت علمی سوریه و مجمع علمی شرق، مدیریت نشریه الجنه و الجنینه از دیگر فعالیت‌های او بود.

آثار: تاریخ عام قدیم (بیروت، ۱۸۸۴)؛ تاریخ فرنسا الحدیث (بیروت، ۱۸۸۴)؛ تاریخ ناپلیون بوناپرت فی مصر و سوريا (اسکندریه، ۱۹۱۴)؛ دائرة المعارف جلد‌های هفت و هشت (بیروت، ۱۸۷۶ و ۱۸۷۷)؛ افزون بر آثار یاد شده، وی از ۱۸۷۱ تا پایان عمر مجموعه نمایشنامه‌ها و داستان‌های دنباله داری را در مجله الجنان منتشر ساخت که بدین قرارند: اسماء: الإسکندر؛ نبت العصر؛ تحفة السلیمیة فی العروس البرازیلیة؛ جرجینه؛ حاذر و لیلی؛ الحب الدائم؛ حکایة الغرام: حلم المصور؛ حیلۃ الغرامیه؛ رمیة من غیر رام: زنوبیا ملکه تدمیر؛ زوجة جون کافر؛ سامیه؛ سر الحب؛ السعد فی النحس: سلمی؛ سم الافاعی: الصواعق؛ غانم و امینه:

الغرام و الاختراع؛ فاتنه: قمريه: قيس و لیلی: کامله: لا تنسی: ماذا رأی مس درانکتون؛ نجیب و لطیفه: الهیام فی جنان الشام: یوسف و اصطاک.

۶. سلیمان بن خطار (۲۲ مه ۱۸۵۶- اول ژوئن ۱۹۲۵)

ادیب، نویسنده، مترجم و سیاست‌پیشه، متولد روستای بکشتین. علوم مقدماتی را در همان‌جا آموخت و بعداً در مدرسه ملی از محضر ناصیف یازجی و یوسف اسیر کسب علم کرد. به ۱۵ زبان زنده دنیا تسلط داشت و سفرهای بی‌شماری به کشورهای آسیایی، اروپایی و آمریکایی دست زد. در ۱۹۰۸ به پارلمان عثمانی راه یافت و چندی به وزارت صنایع و معادن منصوب شد.

آثار: الإختزال العربی: ترجمه ایلیاد هومر همراه با مقدمه و شرح مفصل آن (بیروت، ۱۹۰۴): الداء و الشفاء (قاهره، ۱۹۳۰): دیوان العرب الجاهلیین: الذنب و الغفران: عبرة و ذکرى: تاریخ الدولة العثمانیة قبل الدستور و بعده (بیروت، ۱۹۷۸) دائرة المعارف، مجلدات ۹ تا ۱۱ (بیروت، ۱۸۸۹-۱۹۰۰): مذكرات، به زبان انگلیسی.

۷. عبدالله بن میخائیل (دسامبر ۱۸۵۴- فوریه ۱۹۳۰)

ادیب، شاعر و لغت‌نویس، متولد دبیّه، تحصیل کرده مدرسه ملی. پس از فراغت از تحصیل در مدارس مختلف مسیحی در داخل و خارج لبنان به تدریس پرداخت و ۵۰ سال از عمر خود را در عرصه تعلیم و تربیت سپری کرد. دانش‌آموزان بی‌شماری از خرمین او خوشه چیدند که نام برخی از آنان چون شکیب ارسلان، اسعاف نشاشیبی، ودیع عقل، شبلی ملاط و... در آسمان علم و ادب درخشید. وی عضو فرهنگستان علمی دمشق و لبنان بود و به دریافت نشان افتخار از دولت لبنان نایل آمد.

آثار: تصحیح و شرح الإقتضاب فی شرح أدب الکاتب از بطلیوسی (بیروت،

۱۹۰۱؛ تصحیح و شرح بحث المطالب از جرمانوس فرحات: البستان، فرهنگ لغوی در دو جلد (بیروت، ۱۹۲۷) جبهه الأخبار، نشریه ای ادبی ± اجتماعی چاپ فبرس؛ حکایات لافونتین؛ ترجمه خطاب فی التاريخ العام (بیروت، ۱۸۸۲): ریحانه لانس فی تهنته المطران الدبس (بیروت، ۱۸۸۷)؛ تصحیح دیوان ابو فراس حمدانی؛ فاکه البستان (بیروت، ۱۹۳۰)؛ کتاب النحو (بعبداء، ۱۹۰۰)؛ مقتل هیرودوس لولیده: اسکندر و ارسطوبوس (بیروت، ۱۸۸۹)؛ مناظره لغویة ادبیه (بیروت، ۱۹۳۶)؛ الوافی (بیروت، ۱۹۸۰).

افزون بر آثار یاد شده، نمایشنامه‌های متعددی نگاشته است که مضامین آنها را از گنجینه ادب و تاریخ عربی یا فرانسوی الهام گرفته است. آنها عبارتند از: إمروالقیس فی حرب بنی أسد: بروتوس أيام ترکونین الظالم؛ بروتوس أيام بولیوس قیصر؛ جساس قاتل کلیب: حرب الوردتین؛ الحکم علی ابن هیرودس؛ السمؤال او وفاء العرب؛ عمر الحمیری اخو حسان؛ یوسف بن یعقوب.

۸. فرید افرام (۱۹۱۰- ژوئیه ۱۹۶۹)

ادیب، متولد دیر القمر. در زادگاهش تحصیل کرد و بعداً به تدریس پرداخت. پس از چندی در اسپانیا سکنی گزید و عضو کمیته جستجوی نسخه‌های خطی عرب در اسپانیا و سرپرست رادیو تطوان بود.

آثار: الابحاث السامیه فی تاریخ المحاکم الاسلامیه (بیروت، ۱۹۵۲)؛ رحله الوزير فی افتکاک الامیر (بیروت، ۱۹۰۴)؛ تصحیح کلیات ابن رشد (بیروت، ۱۹۳۹)؛ مساند الأئمه: نبذه العصر فی أخبار ملوک بنی نصر (طنجه، ۱۹۴۰)؛ نتیجه الاجتهاد فی المهادنة و الجهاد (بیروت، ۱۹۴۱)؛ نوبه الاصبهان (بیروت، ۱۹۵۶).

۹. فؤاد افرام (۱۵ ماه اوت ۱۹۰۶- اول فوریه ۱۹۹۴)

ادیب، نویسنده، داستان‌پرداز و منتقد. متولد دیر القمر و تحصیل کرده دانشگاه قدیس یوسف بیروت. پس از تحصیل در دانشگاه لبنان و دیگر مراکز آموزش

عالی به تدریس پرداخت. او نخستین رئیس دانشگاه لبنان، دبیر هیات تحریریه مجله المشرق و رئیس تربیت معلم لبنان بود. بارها به دریافت نشان افتخار از دولت لبنان، اسپانیا و آکادمی فرانسه نایل شد.

آثار: أبوالعلاء المعری فی بغداد (بیروت، ۱۹۸۲)؛ ابوالطیب المتنبی، المدائح و الاهی (بیروت، ۱۹۲۷)؛ أحادیث الشهور (بیروت، ۱۹۷۸)؛ ترجمه الأحابیش فی مکه (بیروت، ۱۹۳۶)؛ الأدب العربی فی آثار علامه (بیروت، ۱۹۵۱)؛ ارمیا النبی (بیروت، ۱۹۷۳)؛ الأصول المسیحیة الشرقیة (بیروت، ۱۹۷۲)؛ الأعشی الكبير (بیروت، ۱۹۶۳)؛ الانشاء الشفهی عند العرب (بیروت، ۱۹۴۱)؛ تاریخ التعلیم فی لبنان (بیروت، ۱۹۵۰)؛ تاریخ لبنان التمهدی المصور (بیروت، ۱۹۳۸)؛ تاریخ لبنان الموجز (بیروت، ۱۹۷۳)؛ تصحیح تاریخ الامیر فخر الدین المعنی (بیروت، ۱۹۸۵)؛ التذکرۃ اللبنانیة: اقوال مختاره فی لبنان (بیروت، ۱۹۵۳)؛ ترجمه الثأر و صفته الدینیة عند العرب الجاهلین (بیروت، ۱۹۳۵)؛ تصحیح الجامعیون: رجال لبنان الجدید (بیروت، ۱۹۳۶)؛ الحطیثه (بیروت، ۱۹۳۰)؛ حلب عاصمة الادب الحمدانی (بیروت، ۱۹۳۸)؛ ترجمه الحلم عند العرب (بیروت، ۱۹۳۴)؛ خصائص الشعب اللبنانی (بیروت، ۱۹۴۶)؛ خمسة الأيام فی ربوع الشام (بیروت، ۱۹۵۰)؛ الخنساء (بیروت، ۱۹۵۷)؛ دائرة المعارف در نه جلد (بیروت، از ۱۹۵۶ تا ۱۹۷۲)؛ دمشق الشام: لمحۃ تاریخیه (دمشق، ۱۹۹۰)؛ دورالنصاری فی اقرار الخلافة الامویه (بیروت، ۱۹۳۸)؛ تصحیح دیوان نقولا ترک (بیروت، ۱۹۴۹)؛ الرسالة الحاتمیة فی المقابلة بین المتنبی و أرسطو فی حکمة (بیروت، ۱۹۳۰)؛ رصافة الشام ورقۃ الرشید (بیروت، ۱۹۳۶)؛ الروائع، مجموعه برگزیده ای از متون عربی در ۵۷ مجلد؛ زهیر بن أبی سلمی (بیروت، ۱۹۲۹)؛ تحقیق إلیاذه هومیروس از سلیمان بستانی (بیروت، ۱۹۵۵)؛ سلیمان البستانی فی بغداد (بیروت، ۱۹۵۳)؛ الشیخ ناصیف الیازجی متخبات شعریة (بیروت، ۱۹۲۹)؛ ترجمه عبادة الحجارة فی العصر الجاهلی (بیروت، ۱۹۳۸)؛ علی عهد الأمیر (بیروت، ۱۹۲۶)؛ عمرو بن کلثوم (بیروت، ۱۹۲۹)؛ عترة بن شداد (بیروت، ۱۹۳۰)؛ الغرر الحسان (بیروت، ۱۹۳۳)؛

ترجمه الفقه الاسلامی (بیروت، ۱۹۳۳)؛ فی بلد الامیر (بیروت، ۱۹۸۲)؛ قصص من فؤاد أفرام (بیروت، ۱۹۸۱)؛ تصحیح لبنان فی عهد الامراء الشهابیین (بیروت، ۱۹۳۳)؛ تصحیح لبنان فی عهد الامیر فخر الدین الثاني (بیروت، ۱۹۳۶)؛ لبنان ما قبل التاريخ (بیروت، ۱۹۴۶)؛ لماذا (بیروت، ۱۹۳۰)؛ لهجة اللبانية فی قبرص منذ سبعة قرون (استانبول، ۱۹۵۱)؛ مار مارون (بیروت، ۱۹۴۸)؛ مارینا اللبانية (بیروت، ۱۹۸۳)؛ المتنبی و الشعر الصحافی (دمشق، ۱۹۳۶)؛ المجانی الحديثة عن مجانی الأدب شیخو (بیروت، ۱۹۵۱)؛ ترجمه المساجد و المناسک فی الجاهلیة (بیروت، ۱۹۴۱)؛ مساهمة لبنان فی درس ابن سینا (بغداد، ۱۹۵۲)؛ معانی الأيام مراحل السنة اللبانية (بیروت، ۱۹۸۰)؛ مع الاب شربل مخلوف (بیروت، ۱۹۸۱)؛ المعرّی ضحیة العقل (دمشق، ۱۹۴۵)؛ تصحیح المعلم بطرس البستاني و تعلیم النساء (بیروت، ۱۹۵۰)؛ منجد الطلاب (بیروت، چاپهای مکرر)؛ من شهود عهد الأمير بشیر (پاریس، ۱۹۴۸)؛ مواقف لبانية (بیروت، ۱۹۸۲)؛ مقدمه بر الموسوعة فی علوم الطبيعة (بیروت، ۱۹۶۵)؛ النابغة الذبیانی (بیروت، ۱۹۳۱)؛ ترجمة النصارى فی مکه قبیل الهجره (بیروت، ۱۹۳۷)؛ النقد الادبی فائدتہ و طریقتہ العلمیہ (بیروت، ۱۹۵۳)؛ ولی الدین یکن (بیروت، ۱۹۲۹)؛ یحیی بن سرجون: القّديس یوحنا الدمشقی (بیروت، ۱۹۸۵).

۱۰. کرم سلیمان (۲۱ فوریه ۱۸۹۴ - آوریل ۱۹۶۶)

ادیب، روز نامه نگار و نویسنده. متولد دیر القمر و تحصیل کرده مدرسه یسوعیان آنجا. وی زبان عربی، فرانسه، انگلیسی و ترکی را نیک آموخت و در مدارس مذهبی و مراکز عالی لبنان به تدریس پرداخت. در ۱۹۳۴ سناریوی نخستین فیلم عربی لبنان را نوشت.

آثار: أبو الفرج الاصبهانی (بیروت، ۱۹۵۲)؛ أساطیر شرقیه (بیروت، ۱۹۴۴)؛ شرح و تصحیح ۱۵ جلد از الاغانی (بیروت، بی تا)؛ أمیرات لبنان (بیروت، ۱۹۵۰)؛ الأیدی السخیه (بیروت، ۱۹۹۰)؛ البیان، خلاصة القواعد البیاتیة (بیروت، ۱۹۴۲)؛

تحت ظلال القنا (بیروت، ۱۹۹۰)؛ حاتم الطائی (بیروت، ۱۹۸۲)؛ الحصائد (بیروت، ۱۹۳۶)؛ حکایات لبنانیة (بیروت، ۱۹۶۱)؛ تصحیح دیوان ابن خفاجة (بیروت، ۱۹۵۱)؛ تصحیح دیوان ابن زیدون (بیروت، ۱۹۶۰)؛ تصحیح دیوان ابن هانی (بیروت، ۱۹۵۲)؛ تصحیح دیوان خنساء (بیروت، ۱۹۶۰)؛ تصحیح دیوان زهیر بن أبی سلمی (بیروت، ۱۹۶۰)؛ تصحیح دیوان طرفة بن عبد (بیروت، ۱۹۵۸)؛ تصحیح دیوان عباس بن أحنف (بیروت، ۱۹۸۶)؛ تصحیح دیوان عبید بن أبرص (بیروت، ۱۹۵۸)؛ تصحیح دیوان عروة بن ورد (بیروت، ۱۹۶۰)؛ تصحیح دیوان نابغة ذبیانی (بیروت، ۱۹۶۰)؛ شرح سقط الزند از ابو علاء معری؛ سلطانة العذاری (بیروت، ۱۹۵۹)؛ تصحیح العقد الفرید از ابن عبد ربّة (بیروت، بی تا)؛ شرح لزوم ما لا یلزم: مخاطبة الملوك (بیروت، ۱۹۹۰)؛ مشاهدات فی لبنان: النساء العربیات فی الأدب (بیروت، ۱۹۴۷).

۱۱. ودیع فارس (۱۸۸۶-۱۹۵۴)

شاعر، ادیب، نویسنده و مترجم. متولد دبیّه، تحصیلات مقدماتی را در زادگاهش و تحصیلات عالی را در دانشگاه آمریکایی بیروت سپری کرد. سپس به تدریس روی آورد. چندی مترجم کنسولگری آمریکا بود. او سفرهایی به کشورهای عربی، اروپایی و آسیایی داشت و از این راه تجارب علمی فراوانی اندوخت. در ۱۹۱۷ به مناصب اجرایی مهمی در دستگاه های اداری فلسطین دست یافت، که در این سمت به دفاع از حقوق ملت فلسطین پرداخت. در ۱۹۴۲ از تمامی فعالیت های سیاسی دست کشید و یکسره به تالیف همت گماشت و به ترجمه آثار کهن هندی و فارسی دست زد.

آثار: الف) چاپی: الإنتداب الفلسطینی باطل و محال (بیروت، ۱۹۳۶)؛ البستانی (قاهره، ۱۹۱۷)؛ بطریکیة اورشلیم الأرتودکسیه (بیروت، بی تا)؛ ترجمه ثمره الحیاء (قاهره، ۱۹۱۰)؛ ترجمه خمسون عاماً فی فلسطین (بیروت، ۱۹۴۷)؛ دیوان فلسطینیات (بیروت، ۱۹۴۶)؛ ترجمه رباعیات الحرب (بیروت، ۱۹۱۶)؛ ترجمه

رباعیات عمر خیام (قاهره، ۱۹۱۲)؛ ترجمه السعاه و السلام (بیروت، ۱۹۱۰)؛
ترجمه محاسن الطبیعه و عجائب الـکون (قاهره، ۱۹۳۲)؛ ترجمه مسرات الحیاة
(قاهره، ۱۹۱۱)؛ ترجمه معنی الحیاة (بیروت، ۱۹۱۰)؛ المہراتہ، ترجمہ از زبان
سانسکریت بہ عربی (بیروت، ۱۹۵۲).

ب) خطی: الی ذی عقب؛ ذکرى الفراق؛ رسالۃ فی الألف و الہمزۃ و الیاء: الخاتم
المفقود؛ عمر الخیام: شعر و نثر؛ الغیبہ (= النشید الالہی)؛ ترجمہ کلیلہ و دمنہ؛
مجانى الشعر؛ موجز الاساطیر الہندیہ؛ ترجمہ منظوم نالا و دامینتی

۱۲. یوسف بن توما (۱۸۹۲-۱۹۵۲)

أدیب و متولد دیبہ. تحصیلات مقدماتی را در زادگاہش فرا گرفت. سپس
برای ادامہ تحصیل بہ مصر رفت. کتابخانہ بزرگی بہ نام مکتبۃ العرب در آنجا
تاسیس کرد و بہ جمع آوری نسخہ ہای خطی پرداخت.
آثار: أمثال الشرق و الغرب (قاهرہ، ۱۹۶۷)؛ تاریخ حرب البلقان (قاهرہ،
۱۹۱۴)؛ تفسیر الألفاظ الدخيلة فی اللغۃ العربیہ (قاهرہ، ۱۹۳۲)؛ الكنز المدفون فی
اسماء الکتب و الفنون (قاهرہ، ۱۹۴۰)؛ نوادر الحرب العظمی (قاهرہ، ۱۹۲۴).

۱۳. یوسف بن ضاهر (حدود ۱۸۳۴-۱۸۹۴)

کشیش متولد برج البراجنہ.
آثار: التحفۃ الدرّیہ (بیروت، ۱۸۷۰)؛ تعلیم المجمع التریدنتینی (بیروت، ۱۸۹۰)؛
الحديث المأنوس فی ہدایۃ النفوس: حوادث الاعتراف، در دو جلد؛ ترجمہ خلاصۃ
تاریخ الكنيسہ (بیروت، ۱۸۷۴)؛ روض الجنان فی تاریخ جبل لبنان (اسکندریہ،
۱۹۰۸)؛ ترجمہ غرائب الوقائع (بیروت، ۱۸۷۸)؛ المذکرات المفیدہ (بیروت،
۱۸۶۸)؛ معجم ایتالی - عربی: ترجمہ نخبۃ الملح و غرۃ المنح.

منابع

- اعلام اللبنانيين في النهضة الآداب العربيه (۱۹۴۸). بيروت.
- بستاني، بطرس، أدباء العرب، بيروت، دار مارون عبود.
- بستاني، فؤاد أفرام (۱۹۹۵). سليمان البستاني، بيروت.
- بستاني، فؤاد أفرام (۱۹۵۰). المعلم بطرس البستاني، بيروت.
- بستاني، ملحم (۱۹۵۴). كوثر النفوس و سفر الخالدين، بيروت.
- حجا، ميشل (۱۹۸۹). سليم البستاني، لندن.
- حتي، فيليب (۱۹۵۹). لبنان في التاريخ، به كوشش نقولا زياده، ترجمه انيس فريجه، بيروت.
- حطيط، كاظم (۱۹۸۷). اعلام و رواد في الأدب العربي، بيروت.
- حمد، علي (۱۹۸۷). بطرس البستاني و جهوده العلميه . في المعجميه العربيه المعاصره، بيروت.
- حوراني، ألبرت. الفكر العربي في عصر النهضة. بيروت: دار النهار.
- خوري، يوسف. اعمال الجمعيه العلميه السوريه. بيروت. دار الحمراء.
- داغر يوسف (۱۹۸۳). مصادر الدراسه العربيه. بيروت.
- زيدان، جرجي (۱۹۵۷). تاريخ آداب اللغه العربيه، قاهره .
- زيدان، جرجي (۱۹۰۲). تراجم مشاهير الشرق. بيروت.
- سركيس، يوسف (۱۹۲۸). معجم المطبوعات العربيه و المعربيه. قاهره.
- شيخو، لويس (۱۹۱۰). الآداب العربيه في القرن التاسع عشر. بيروت.
- صوايا، ميخائيل. سليمان البستاني و الياذه هوميروس. بيروت: مكتبة صادر.
- طرازي، فيليب (۱۹۱۳). تاريخ الصحافه العربيه. بيروت.
- فاخوري، حنا (۱۹۸۷). تاريخ الأدب العربي. جونييه.
- فاخوري، حنا (۱۹۸۵). الموجز في الأدب العربي و تاريخه. بيروت.
- عبد الرحمان، عبد الجبار و جعفر، سميره عباس (۱۹۸۹). كشاف الدوريات العربيه. بغداد.
- عبود، مارون. رواد النهضة الحديثه. بيروت: دار الثقافه.
- عطاء الله، رشيد (۱۹۸۵). تاريخ الآداب العربيه. به كوشش علي نجيب عطوي.
- عودات، يعقوب (۱۹۸۷). من اعلام الفكر و الأدب في فلسطين. عمان.
- كرم، ويكتور (۱۹۴۷). الفن القصصي اللبناني. المشرق، سال ۴۱، بيروت.
- مجاهد، زكي (۱۹۹۴). الأعلام المشرقيه. بيروت.
- معلوف، عيسى (۱۹۲۵). العلامه سليمان البستاني. مجله المجمع العلمى العربى، جلد ۵، دمشق.
- محفوظ، عصام (۱۹۸۸). حوار مع رواد النهضة العربيه. لندن.
- موسى، منيف (۱۹۸۴). سليمان البستاني في حياته و فكره و ادبه. بيروت.
- يازجى، كمال (۱۹۶۲). رواد النهضة الادبيه. بيروت.